

АСПІРАНТСЬКІ СТУДІЇ

УДК: 371.133.04 – 057.87

Ворфоломєєва І.В.

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ І ПРАКТИКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Постановка проблеми. Проблема людини завжди цікавила філософів, педагогів, психологів. Як би не намагалась людина пізнати світ, вона завжди підходила до розуміння проблемності власного “Я”. Вимоги до особистості вчителя актуалізують значення його професійної підготовки до педагогічної діяльності, адже сьогоднішній студент завтра – самостійний педагог, покликаний розв’язувати новітні завдання з навчання і виховання учнів. В Україні існує досить розгалужена мережа спеціальних вищих і середніх спеціальних навчальних закладів з підготовки педагогічних кадрів. Педагогічні університети, інститути, коледжі повсякчас намагаються модифікувати свої навчальні плани й програми, теми науково-дослідних робіт, насичуючи їх інноваційними технологіями, відповідно від соціальних змін. Але все ж таки постають проблеми: як сформувати справжнього вчителя? Що треба зробити, щоб підтримати й належно підготувати тих, хто свідомо прагне цього, й допомогти іншим, які ще не визначилися і шукають свої місця серед учительства? Стає доречним привернення уваги до такої важливої, на нашу думку, складової, як розвиток творчої рефлексивної індивідуальності майбутнього вчителя. Її значущість зумовлена метою, пріоритетами розвитку освіти; вона також може стати засобом, щодо розв’язання проблем у підготовці майбутніх вчителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що рефлексія (від латинської reflexio – звернення назад) як процес пізнання людиною самої себе, свого внутрішнього світу, аналіз власних думок і переживань, роздуми про себе; усвідомлення того, як сприймають і оцінюють людину інші люди, є предметом досліджень науковців різних галузей. Певним її педагогічним аспектам присвячені праці видатних дослідників: А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, Я.Пономарьов, В.Кан-Калик, Н.Нікадров, В.Сластьонін, В.Маликов, П.Решетников та ін. Всі вони одностайні в тому, що розвиток творчої рефлексивної індивідуальності – одне з головних завдань професійної підготовки педагогічних кадрів. Традиція досліджень рефлексії в західній соціальній психології починалась з робіт Д.Холмса, Т.Ньюкома, Ч.Кулі і пов'язана з експериментальним дослідженням діад – пар суб'єктів, включених у процесі взаємодії в штучних, лабораторних ситуаціях. Вітчизняні дослідники (Г.Андрєєва) вважають, що для більш глибокого розуміння рефлексії її необхідно розглядати не на діаді, а на більш складно організованих реальних соціальних групах, поєднаних спільною діяльністю.

Мета дослідження. Визначити методологічні засади рефлексії як здібності та вміння бачити себе, свої дії, відносини з людьми пізнавати свій внутрішній світ, розуміти себе, а також вміння бачити і розуміти те, як до людини відносяться інші люди, як вони оцінюють та розуміють її.

Результати дослідження та їх обговорення. Складовими рефлексії є самоспостереження, самоаналіз, ідентифікація [3, с. 30]. Щодо самоспостереження як першого кроку до рефлексії, то мова йде про цілеспрямований процес, який найбільш успішно відбувається в тих випадках, коли він викликається потребами реального життя. Етап самоаналізу дає можливість стати людині на позицію дослідника самої себе. У процесі і в результаті самоспостереження, ідентифікації,

самоаналізу у людини формується самооцінка. Пізнаючи себе молода людина все більш визволяється від безпосереднього виконання вимог одноліток, які часто бувають імпульсивними. Чим більше розвинена рефлексія, тим більш молоді люди здатні вирішувати проблеми, що виникають.

Для педагога рефлексивна поведінка є професійно-необхідною. Мати вірні уявлення про себе, свої особливості, здібності, можливості і враховувати їх в діяльності – необхідні вміння для вчителя, щоб позитивне розвивати, а негативне компенсувати. Є підстави стверджувати, що якщо в школі людина не здобула навичок рефлексії (хоч би аналізу, самоаналізу, ідентифікації), то пізніше з цим завданням справитися значно складніше. Отже, освітній процес має створювати умови для належного оволодіння цілісним досвідом діяльності, але не копіюючи, а індивідуально поєднуючи його основні складові.

Підтвердженням ідеї важливості індивідуально-творчого рефлексивного розвитку може бути той факт, що культура, професійний досвід, досвід творчої діяльності засвоюються на особистісному рівні й зумовлюються особистісно-неповторним характером цього процесу, адже особистість засвоює соціальний досвід як безперервну перебудову реконструювання свого минулого досвіду, як пошук сенсу інформації, яка надходить різними каналами.

Індивідуально-творчий рефлексивний розвиток передбачає не механічне запам'ятовування її відтворення навчального матеріалу, а його творче перероблювання, виявлення прихованого змісту, власне оригінальну інтерпретацію, формування особистісного ставлення до нього, оцінка можливості запропонованих ідей, теорій, методичних рекомендацій, дискусії, прагнення поділитися своїми думками з іншими, почути їхню оцінку. Готуючи майбутніх вчителів, треба приділяти велику

увагу формуванню професійної рефлексії. Досягається це завдяки побудові самопізнання студентів на основі залучення їх до професійної діяльності, до якої обов'язково має входити творча практична рефлексивна діяльність, інакше людина не може пізнати свої можливості.

Як відомо, ще Г.Гегель вказував, що прагнення до самопізнання, особистісного самовдосконалення людини є таким же неминучим, як розвиток у неї здатності стояти, ходити, говорити: “Здібність розуміти своє власне “Я” є в вищій мірі важливим моментом у духовному розвитку дитини; з цього моменту дитина стає здібною до рефлексії над собою” [3, с. 71].

Ю.М Орлов підкреслює, що самопізнання і наукове пізнання – різні речі. Людина може мати певні знання, але не бути готовою для вирішення особистих проблем. Мова йде про вміння використати психолого-педагогічні знання для ідентифікації себе з професією, соціальною роллю, а також – удосконалення себе на основі вмінь оцінити себе внутрішньо і зовнішньо [5, с. 12].

Ми розуміємо рефлексію не як усвідомлення якоїсь таємничої метафізичної сутності через відключення від діяльності, а занурення в само дослідження. Стиль нашого життя не дозволяє відмежовуватись у процесі самопізнання і самовдосконалення – це звичайна повсякдення діяльність з аналізу та розвитку індивідуальності, росту особистості.

Якщо у філософії мова йде про співвідношення свободи і примусу, то рефлексія в цьому ракурсі є більше ніж усвідомлення необхідності і її закономірностей, бо пов'язана з переживаннями і почуттями. Розуміння природи власних почуттів, здатність керувати внутрішніми механізмами радощів, задоволення тощо не є природженими, а здобуваються з досвідом. Значить, розвиток рефлексії полягає в придбанні цього досвіду.

Багатьма авторами рефлексія сприймається як давньогрецьке – “пізнай самого себе”. Погоджуючись, вважаємо, що сприйняття себе (як і інших) є не просто дзеркальне відображення, а певна діяльність побудови

образу сприйняття. Здатність передбачати образ об'єкта була виявлена давно. Демокрит вважав, що сприйняття важливе тому, що з предметів чи об'єктів витікають образи, а ми їх певним чином здатні ловити. Августин Блаженний вважав, що сприйняття можливе завдяки інтенціональному акту, в якому людина “малює образ”, а потім це “образ” виникає при зустрічі з об'єктом.

Таким чином, рефлексійною складовою, на нашу думку, є також здатність не насильно, творчо контролювати рух образів, що виникають, і контролювати власну поведінку. Якщо свідомість – це відображення дійсності на основі суспільної практики, то слід вказати на те, що акт свідомості виникає переважно в процесі здійснення дій. Отже рефлексія є також усвідомлення власної дії з врахуванням обставин. Рефлексія – є “розширення” свідомості, включення в галузь усвідомленого все більшої кількості життєвих функцій людини, її звичок, станів, тощо. Змістом рефлексії, таким чином, є усвідомлення власних дій, зовнішніх обставин, власних здібностей, самопочуття, мотивації, здатності до змін тощо. І це є не наслідком певного пізнавального інтересу до самого себе, а дійсною необхідністю. Ті люди, які краще усвідомлювали себе, як правило, діяли більш ефективно. Тому, розширення самосвідомості і розвиток рефлексії є умовою успіху в діяльності і в житті.

Рефлексія існує як постійне повторення актів порівняння себе з деякими зразками, які є багатство якостей і виступають як основа самоусвідомлення, що використовується для порівняння [5, с. 27]. Складність психологічних механізмів рефлексії полягає в тому, що наша свідомість є складною і досягнути її можна лише інтегруючи філософське, психологічне та педагогічне знання.

Рефлексія – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів станів. Поняття рефлексія виникло у філософії і означало процес

роздумів індивіда про дійсність у власній свідомості. Р.Декар ототожнював рефлексію зі здатністю заглибитися на змісті власних думок, абстрагуватися від всього зовнішнього, тілесного. Дж.Локк розділяв відчуття і рефлексію, трактуючи останню як особливе джерело знання (внутрішній досвід на відміну від зовнішнього, заснованого на свідченнях органів почуттів). Ця трактовка рефлексії стала головною аксіомою інтроспективної психології.

Рефлексія в соціальній психології виступає в формі усвідомлення суб'єктом дії того, як він в дійсності сприймається і оцінюється іншим індивідом чи групою. Рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом себе, але й виявлення того, як інші знають і розуміють “рефлексуючого”, його особисті якості, емоційні реакції, когнітивні (пов'язані з пізнанням) уявлення. Коли змістом цих уявлень виступає предмет сумісної діяльності, розвивається особлива форма рефлексії – предметно-рефлексивні відносини. В складному процесі рефлексії подані, як мінімум, шість позицій, що характеризують взаємне відображення суб'єктів: сам суб'єкт, який він є насправді; суб'єкт, яким він бачить самого себе; суб'єкт, яким він бачиться іншим; і ті ж самі три позиції, але з боку іншого суб'єкта.

Отже, рефлексія – це процес подвоєного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого виступає взаємовідтворення особливостей один одного.

Рефлексія не можлива без здобуття внутрішньої свободи, обумовленої усвідомленням своїх емоцій і управління ними. Сутність рефлексії пов'язана з фундаментальними потребами і бажаннями (вітальними, ментальними) і набуває сенсу також у зв'язку з досвідом взаємодії з даними бажаннями, потребами. На жаль, сутність може існувати і неусвідомлено, але особистість на неї може певним чином реагувати. Рівень розширення рефлексії якраз полягає в тому, що всі

сутності повинні бути усвідомленими, адже деформації сутностей пов'язаних з я-внутрішнім і я-зовнішнім часто створюють проблеми. Як, наприклад, екзаменаційний стрес у абітурієнтів породжувався сутністю екзаменаційних ситуацій і думкою про незнання предмета. До речі, саногенне мислення передбачає пізнання сутності і переконує, що саме пізнання сприяє її зменшенню.

Є необхідність згадати напрям в історії нашої педагогічної думки, що приділяв величезну увагу рефлексії як основі діяльності. Рефлексологія (від латинської reflexio – відображений і грецької logos – учіння) – природничо-науковий напрямок у психології, що отримав розвиток у період 1900-1930р.р., головним чином в нашій країні, і пов'язаний з діяльністю В.М.Бехтерева. слідом за Г.М.Сеченовим, рефлексологія виходила з того, що не існує ні один процес думки, який би не виявлявся тими чи іншими об'єктивними проявами. В зв'язку з цим вивчались всі рефлекси, що відбуваються з участю головного мозку. Рефлексія намагалась використовувати виключно об'єктивні методи «як тверду точку опори» для наукових висновків, розглядаючи психічну діяльність у зв'язку з нервовими процесами і залучаючи для її пояснення матеріали фізіології нервової діяльності. Рефлексологія поширилась в педагогіку, психіатрію, соціологію, мистецтвознавство і мала певні емпіричні досягнення, але не змогла подолати механічну трактовку психічних процесів як побічних явищ актів поведінки. До кінця 20-х р.р. посилилась критика рефлексології і значна частина рефлексологів на початку 30-х р.р. переглянула свої позиції. Однак в 50-х р.р. отримали розвиток антипсихологічні установки, що мали характер рефлексологічних ремінісценцій.

Висновки. Отже, нова епоха вимагає нових підходів до розуміння людиною свого Я не як дзеркального відображення, а як свідомого, на основі суспільної практики з врахуванням обставин і того, що людина – вище

культури, і це не є наслідком інтересу до себе, дійсною необхідністю, умовою успіху. В цьому аспекті є як усвідомлені складові – ідентифікація, проєкція, раціоналізація, – так і підсвідоме, знання про незнання.

Як вважав Л.Д.Столяренко, рефлексія є логічною формою пізнання власних особливостей. Вона передбачає спробу логічно проаналізувати деякі ознаки і зробити висновок про іншу людину та її вчинки (узагальнення), а потім, спираючись на це узагальнення, робити висновки про конкретні випадки взаємодії, але часто узагальнення та висновки робляться на незначній кількості ознак, є невірними і ригідними (тобто не конкретизуються з врахуванням конкретних умов) [8, с. 311].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р.Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т./ Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1974 – 1977. – Т.3: Философия духа. – 1977. – 472 с.
3. Келеси М. Развитие самопознания личности в раннем юношеском возрасте / М.Келеси. – К.: Наукова думка, 1996. – 303 с.
4. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: книга для учителя / Ю.М.Орлов. – М.: Просвещение, 1991. – 280 с.
5. Побірченко Н.С. Розвиток творчої індивідуальності студентів у процесі підготовки до педагогічної діяльності/ Н.С.Побірченко // Педагогіка і психологія. – 2002, № 4. – С. 45 – 49.
6. Степанов С.Ю. Рефлексивно-инновационный подход к подготовке управленческих кадров / С.Ю. Степанов, Е.П.Варламов // Вопросы психологии. – 1995, № 2. – С. 21 – 27.

АНОТАЦІЯ

Ворфоломєєва І.В. Педагогічна рефлексія і практика: методологічні засади. Стаття присвячена проблемі розвитку творчої

рефлексивної діяльності, в сучасному освітньому процесі та педагогічній практиці майбутніх вчителів.

Ключові слова. Рефлексія, педагогічна рефлексія, індивідуально-творчий рефлексійний розвиток.

АННОТАЦИЯ

Ворфоломеева И.В. Педагогическая рефлексия и практика: методологические принципы. Статья посвящена проблеме развития творческой рефлексивной деятельности, в современном образовательном процессе и педагогической практике будущих учителей.

Ключевые слова. Рефлексия, педагогическая рефлексия, индивидуально-творческое рефлексийное развитие.

SUMMARY

Vorfolomeieva I.V. Pedagogical reflection and practice: methodological principles. The article is devoted to the problem of the development of creative reflective individuality in the modern educational process and pedagogical practice of future teachers.

Key words. Reflection, pedagogical reflexion, individual and creative reflexive development.